

RECENSIES, REPLIEKEN EN DUPLIEKEN

In deze rubriek worden zowel methodologieboeken besproken als onderzoeksrapportages, bij voorkeur van Nederlandstalige auteurs. Auteurs krijgen de gelegenheid om op een recensie te reageren. Op de website www.kwalon.nl worden regelmatig boeken ter recensie aangeboden. Wie een boek wil bespreken (al dan niet uit dan aanbod) kan zich richten tot redacteur Miranda Snoeren: m.snoeren@fontys.nl.

Controversieel? Nou, nee!

Lammert Gosse Jansma*

M. Hammersley & A. Traianou, *Ethics in qualitative research: controversies and contexts*. Thousand Oaks, CA: Sage, 2012, 184 pp., ISBN 978-0-85-702141-0, 32 (pbk).

Wat is ethisch handelen in kwalitatief onderzoek? Wat wil het zeggen wanneer een onderzoeker ethisch of onethisch handelt, en hoe stel je dat vast? Deze vragen staan centraal in het boek *Ethics in qualitative research*. In de inleiding wordt aangekondigd dat het beantwoorden van deze vragen niet eenvoudig is en dat de antwoorden die door de auteurs worden gegeven in sommige opzichten controversieel zijn. Zo'n uitspraak maakt nieuwsgierig en in de verwachting iets heel nieuws te zullen lezen, ga je dan met het boek aan de slag. Of die verwachting terecht is gebleken, zal ik hieronder duidelijk maken door kort de inhoud weer te geven en daarna een aantal kritische opmerkingen te maken.

De auteurs beginnen met het bespreken van enige filosofische benaderingen binnen de ethiek: deontologie (gaat uit van vaststaande regels die moeten worden toegepast), gevolgenethiek (welke is de beste uitkomst van een handeling?), situationele ethiek (er zijn geen simpele regels, wat ethisch of onethisch is, hangt steeds af van de situatie) en deugdenethiek (welke capaciteiten/deugden moet iemand hebben om de juiste keuze te maken?). De auteurs sluiten zich aan bij de situationele ethiek. Het gaat in essentie, zo zeggen zij, bij onderzoek om beroeps-ethiek, de onderzoeker moet zijn of haar taak, en dat is het produceren van wetenschappelijke kennis, zo adequaat mogelijk uitvoeren. Hoewel de onderzoeker andere motieven kan hebben om onderzoek te doen (bijvoorbeeld bijdragen aan emancipatie of maatschappelijke verandering), kan dat niet het wetenschappelijke doel zijn; dat is het tot stand brengen van betrouwbare, valide, voor de discipline relevante kennis. Daarnaast te streven alsmede daarop kritisch te reflecteren is een ethische verplichting. Het gaat hierbij om drie intrinsieke waarden (deugden) waaraan onderzoekers zich gebonden moeten weten: zij moeten toegewijd zijn aan hun taak, objectief te werk gaan (alle data verzamelen die nodig zijn

* Dr. Lammert Gosse Jansma is socioloog en theoloog en redacteur van *Religie & Samenleving*. E-mail: f2hlgjansma@hetnet.nl.

om de onderzoeksvragen te beantwoorden en al de databronnen nagaan op hun betrouwbaarheid) en onafhankelijk zijn (eigen keuzes kunnen maken, een eigen oordeel kunnen uitspreken, vrij zijn van druk van derden, bijvoorbeeld van de kant van sponsors, poortwachters of managers).

De vraag is of de onderzoeker tot elke prijs zijn of haar doel moet bereiken. Er zijn drie extrinsieke waarden die in acht moeten worden genomen: geen schade berokkenen aan betrokkenen (respondenten en anderen met wie hij/zij tijdens het veldwerk te maken krijgt), hun zelfbeschikkingsrecht (autonomie) respecteren en hun privacy beschermen. Maar, zo vragen de auteurs zich af, hoe werken deze voorschriften in de praktijk? Of er schade wordt berokkend, is vaak moeilijk aan te geven. En als sommigen zeggen schade te hebben ondervonden, is dan de onderzoeker verantwoordelijk? Had hij of zij schade kunnen voorkomen? De schade die door kwalitatief onderzoek wordt veroorzaakt, is niet groot, zij verschilt niet van de schade die alledaags handelen met zich brengt, aldus de auteurs.

Hoever moet het respecteren van het zelfbeschikkingsrecht gaan? Er is wel beweerd dat de betrokkenen over het doel van het onderzoek, hoe het gedaan wordt, welke resultaten te verwachten zijn en over de gevolgen van publicatie geïnformeerd moeten worden. Maar dat is niet realistisch, stellen de auteurs. Consent is nodig, maar de vraag is in hoeverre. Vaak weet de onderzoeker zelf nog niet precies hoe het onderzoek zal gaan. Bovendien willen respondenten lang niet altijd details weten, en in veel gevallen begrijpen ze ook niet alles van het onderzoeksonderwerp, de gehanteerde methode of het onderzoeksverslag. Bij het verschaffen van informatie aan respondenten en andere betrokkenen moet dus rekening worden gehouden met de behoeften en de vaardigheden van de ontvangers. Voorzichtigheid is steeds geboden, vooral ook waar de onderzoeker gevaar loopt dat mensen op sleutelposities de toegang tot relevante bronnen van informatie kunnen blokkeren. Bij onderzoek waarbij de onderzoeker zijn of haar identiteit moet verhullen, geldt dat des te sterker. Wat aan informatie wordt verstrekt, dient volgens de auteurs correct en aanvaardbaar te zijn gezien de omstandigheden: *informed consent* is geen heilig principe, het is altijd schipperen.

Dat geldt ook bij het beschermen van de privacy. Het verrichten van kwalitatief onderzoek betekent altijd het betreden van de privésfeer van respondenten. Zij hebben recht op bescherming daarvan (vooral bij gevoelige thema's), maar onderzoekers hebben ook de plicht om hun onderzoeksresultaten voor te leggen aan de academische gemeenschap of soms aan een breder publiek. Als algemene regel geldt, zo geven de auteurs aan, dat vertrouwelijke informatie vertrouwelijk wordt behandeld. Dat houdt ook in dat in het onderzoeksverslag zaken zoals de naam van de respondenten en hun verblijfplaats anoniem worden gepresenteerd. De auteurs wijzen ethisch absolutisme af; poog je beroepstaak zo goed mogelijk uit te voeren en houd zo veel mogelijk rekening met wat de situatie vereist. Je kunt niet altijd even gewetensvol zijn, zo is hun boodschap. De nadruk moet dan ook niet te sterk liggen op de extrinsieke waarden, de intrinsieke waarden moeten vooral centraal staan.

Voor degenen die zelf langdurig veldonderzoek hebben gedaan, zal het standpunt dat door de auteurs wordt ingenomen niet nieuw, laat staan controversieel zijn. Veldonderzoekers weten dat er vooral strategisch moet worden geopereerd (niet een oordeel uitspreken, maar ‘meezoemen’, niet meer vertellen dan nodig is, maar wat aan betrokkenen verteld wordt, moet wel juist zijn (zie Jansma, Hak & De Koning, 2012). Daarmee komen wij bij de vraag voor wie het boek bedoeld is. Daarover doen de auteurs jammer genoeg geen uitspraak. Het lijkt waarschijnlijk dat ze vooral jonge, nog niet zeer ervaren collega’s willen aanspreken, gezien de nogal uitvoerige, vaak wat babbelende/kabbelende behandeling van de onderwerpen.

Ondanks die uitvoerigheid blijven toch een paar thema’s onderbelicht, die juist de laatste tijd het debat bepalen. Die hebben alle te maken met wat ik voor het gemak maar ‘de ondernemende universiteit’ wil noemen. Een (stilzwijgende) afspraak tussen zogenaamd onafhankelijke onderzoeksbureaus en hun opdrachtgevers over de (gewenste) uitkomsten van onderzoek is geen onbekend fenomeen. Het bureau wil de kans op nieuwe opdrachten niet missen en is bereid de resultaten van het onderzoek zodanig te presenteren dat de opdrachtgever er een al eerder genomen beleidsbeslissing mee kan onderbouwen. Sommige bureaus zijn bereid daarin ver te gaan, zo blijkt uit het recente voorbeeld van KPMG, dat in een accountantsrapport het betalen van steekpenningen door de opdrachtgever verhulde, en een dergelijke handelwijze lijkt geen uitzondering. De vraag kan worden gesteld of bij deze bureaus de objectiviteit en de onafhankelijkheid van het onderzoek wel het primaire doel zijn, of dat het schermen ermee vooral wordt ingegeven door marketingoverwegingen. In hoeverre dreigt een dergelijke ontwikkeling bij universiteiten? Van de kant van het bedrijfsleven en de overheid wordt de universiteiten al enige decennia voorgehouden dat zij ‘ondernemend’ moeten zijn. Dit hangt samen met de neoliberale opvatting, die de heersende ideologie in de huidige maatschappij is geworden. Universiteiten moeten bedrijven worden; zij moeten onderzoeksopdrachten binnenhalen en hun productie moet gemeten worden aan de hoeveelheid producten. Hierdoor dreigt een pervertering van het wetenschappelijk bedrijf. De universiteit wordt steeds minder de vrijplaats van belangeloos, onafhankelijk onderzoek. De nadruk op veel en snel, zo is de laatste jaren steeds opnieuw duidelijk geworden, kan leiden tot oppervlakkigheid, reproductie en soms zelfs tot frauduleus handelen. Hoewel er tegenwoordig ook andere geluiden te horen zijn, is een pleidooi voor *slow research* nog steeds en te vaak het preken voor doven. Dat hangt samen met een kennissociologisch fenomeen. Doordat het neoliberalisme tot in alle uithoeken van de maatschappij is doorgedrongen en de vanzelfsprekende ideologie is geworden van waaruit over individu en samenleving wordt gedacht, is een alternatieve denkvorm bijna onmogelijk geworden. Juist daarom is de universiteit als (enige) kritische vrijplaats voor onafhankelijk denken en voor degelijk en belangeloos onderzoek een levensnoodzaak. Reflectie op de rol van de universiteit moet centraal staan in het debat over ethiek en onderzoek en juist daaraan wordt in *Ethics in qualitative research* te weinig aandacht geschonken.

Literatuur

Jansma, L.G., Hak, D. & Koning, M. de (red.) (2012). *Ervaren en ervaren worden. Opstellen over langdurig wetenschappelijk veldonderzoek*. Delft: Eburon.